

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Visnik Dnipropetrovs'kogo universitetu. Seriâ: İstoriâ ta arheologiâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: İstoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Visn. Dnipropetr. univ., Ser.: İstor. arheol. 2017. 25(1), 82–87

doi: 10.15421/261709

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 94(477.8):271.4–726.1–464:(=411.16-053.2)]«08.1942»

Ю. Р. Скіра

Національний університет «Львівська політехніка»

Початок акції порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким у серпні 1942 р.

Розглянуто передумови та причини початку акції порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким у серпні 1942 р. Проаналізовано його контакти з рабинами з відділу релігії львівського Юденраду, їх внесок у окреслення проекту переховування єврейських дітей з гетто. На основі джерел доведено, що допомога переслідуваним євреям у серпні 1942 р. була не одноразовим актом, а систематичним процесом, який поглибився у наступні місяці осені 1942 р.

Ключові слова: акція, митрополит, переховування, рабин, діти.

Скіра Ю. Р. Начало акции спасения евреев митрополитом Андреем Шептицким в августе 1942 г.

Рассмотрено предпосылки и причины начала акции спасения евреев митрополитом Андреем Шептицким в августе 1942 г. Проанализировано его контакты с раввинами отдела религии львовского Юденрада, их вклад в проект укрытие еврейских детей из гетто. Основываясь на источники доказано, что помощь преследуемым евреям в августе 1942 г. была не разовой акцией, а систематическим процессом, который углубился в последующие месяцы 1942 г.

Ключевые слова: акция, митрополит, укрытие, раввин, дети.

Skira Yu. R. The Start of the Jews Rescue Campaign by the Metropolitan Andrey Sheptytsky in August 1942.

Start of the campaign for the rescue of the Jews by the Metropolitan Andrey Sheptytsky in August 1942 is studied in the article. The author begins with an analysis of the August campaign in 1942 as a massive Holocaust of Lviv's Jewish community. He focuses on the fact that a foreboding of imminent catastrophe felt by some Jews led them, in despair, to address the Head of the Ukrainian Greek Catholic Church. A visit of Rabbis Dawid Kahane and Kalman Chameides started the campaign for the rescue of Jewish children from Lviv Ghetto. Active rescue efforts regarding adult Jews were made during the August operation. Some sources allow us to assert that sheltering the Jews in cellars of St. George's Cathedral architectural complex was not a one-time act of commitment but an ongoing rescue operation under conditions of growing genocide. Events that took place in August 1942 became the turning point for Metropolitan Andrey Sheptytsky and Lviv Jews and their relationship, since they started the process of rescuing people deprived of the right to live by the Nazis. This rescuing campaign developed during the following months of autumn 1942.

Keywords: campaign, Metropolitan, rescue, Rabbi, children.

Постановка проблеми. Проблематика, яка стосується практичних питань порятунку євреїв духовенством та монахами спільнотами Греко-Католицької Церкви під час Голокосту, є малодослідженою. Причина цього полягає у незначній кількості джерел, які залишилися з тієї доби. В більшості джерельна база складається

із спогадів, свідчень, інтерв'ю з учасниками тих подій або ж людей, які з ними спілкувалися.

Аналіз наукових досліджень. Щодо історіографії, то даними питаннями займалися Ж. Ковба, Ш. Редліх, Ю. Бусганг. На сучасному етапі є потреба у поглибленні вивчень відносин служителів Греко-Католицької Церкви

з представниками єврейських громад Галичини під час Другої світової війни.

Дана стаття ставить собі за мету дослідити початковий етап акції порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким, залучаючи при цьому невідомі досі джерела.

Виклад основного матеріалу. Висловлюючи свій протест у пастирських посланнях, листах та розмовах з оточенням, проти антисемітської політики та жорстокості нацистів, що з кожним місяцем окреслювалася у добре продуманий і організований до деталей геноцид, митрополит Андрей Шептицький розпочав літом 1942 р. перехід до реалізації систематичного порятунку євреїв. Це було зумовлено наростаючими хвилями нищення єврейського населення у Львові. Їх вершиною стала «серпнева» акція 1942 р. (Lewin, 2011, str. 138). У спогадах очевидців тих подій, вона запам'яталася своїми вражаючими масштабами вбивств та переслідувань (Гешелес, 2011, с. 39–43; Левін, 2007, с. 53; Хігер & Пейснер, 2016, сс. 56, 57; Ковба, 2003, с. 92–109). Впродовж цієї акції 10–22 серпня 1942 р., у місті було вбито більше 40 тис. євреїв (Schenk, 2012, str. 245). Операція була розроблена блискуче, з погляду військової стратегії: було складено план блокади окремих будинків і вулиць (ДАЛЮ, арк 3), одних жертв вивозили до залізничної станції Львів-Клепарів, а звідти до газових камер концентраційного табору смерті Белжеця (Гонігсман, 2009, с. 179), інших доправляли на розстріл біля Янівського концентраційного табору, до сіл Винники і Лисиничів (Гонігсман, 2009, с. 179). Акція завершилась тим, що 23 серпня 1942 р. частина німецьких підрозділів, що брала участь у її реалізації, вирушила до містечок Городка та Рави-Руської ліквідувати тамтешні гетто (Гонігсман, 2009, с. 180).

Напередодні «серпневої» акції львівські євреї відчували наближення загрози (Фрідман, 2009, с. 138). Тому кожен намагався знайти якесь укриття чи інший спосіб вижити. І деякі з них вирішили шукати порятунку у глави Греко-Католицької Церкви митрополита Андрея Шептицького. Рабин прогресистської синагоги у Львові на вул. К. Шайнохи, 6 (сучасна вул. Банківська) Давид Кагане так аргументував свій вибір: «У цьому не було нічого незвичного: неодноразово євреї знаходили захист у вищих служителів церкви, які часто виявляли розуміння їх трагічного становища» (Ковба, 2003, с. 88). Проте насправді це був важкий вибір для євреїв. Коли Курт Левін запропонував своїй матері, Рахіль Левін, піти і порадитися про їхній

можливий порятунок з митрополитом, вона, котрої покійний чоловік був у дружніх стосунках з ним, поставилась до цього скептично, але загалом не заперечувала (Левін, 2007, с. 54). Але, коли митрополит сказав, що має два місця для укриття і дітей потрібно привести наступного ранку (Lewin, 2011, str. 119), вона, спершу, навіть не хотіла говорити вдома про цю можливість. Курт Левін згадує, що йому довелося брутально пояснити їй, що вони в такому разі «підуть на мило». І тоді Рахіль Левін заявила про те, що її, як і більшість тодішніх євреїв, найбільше хвилювало – питання про хрещення. Вона сказала, що за таку ціну не хоче купувати життя, навіть якщо йдеться про життя дітей, що їй не можна цього робити хоча б з огляду на пам'ять про покійного чоловіка-рабина. На цьому дискусія завершилась. Курт Левін був вимушений наступного ранку йти сам до Митрополичих палат і пояснювати ситуацію (Lewin, 2011, str. 120). Митрополит Андрей Шептицький, у свою чергу, відповів йому, що розуміє причину цієї відмови. Він заявив, що хлопець має і його зрозуміти, що він це робить не для отримання грошей чи іншої винагороди, а виключно з мотивів любові до Бога і ближнього. А по відношенню до Левіних має подвійний обов'язок через пам'ять про покійного рабина Ізекиїла Левіна, який був його приятелем. Про хрещення ж митрополит заявив, що він навіть і не думав про це. Якщо вдасться врятуватися і пережити війну, і вони переконаються у правдивості його віри, тоді можна буде говорити про щось. Також, митрополит попросив, щоб Курт Левін все це передав матері і вона наступного ранку прийшла до нього на особисту розмову. Коли ж вдома було все передано, Рахіль Левін погодилась прийти до Митрополичих палат. Там, митрополит Андрей Шептицький ще раз підтвердив свої слова і заявив, що він є гарантом того, що діти не забудуть про своє єврейське походження, що будуть виховуватися у єврейському дусі (Lewin, 2011, str. 120). Рахіль Левін знову попросила час на роздуми і лише наступного дня Курт Левін завів свого молодшого брата Натана (1932 р. н.) до резиденції митрополита Андрея Шептицького (Lewin, 2011, str. 121). Це відбулося наприкінці «серпневої» акції (Lewin, 2011, str. 121; АСУЛ, Ф. 15, спр. 14, т. 2, арк. 11). Натомість сам проєкт порятунку єврейських дітей розпочався ще під час її проведення.

Рабин Давид Кагане зазначав, що незадовго до Курта Левіна, він з рабином Кальманом Хамайдемом також зверталися по допомогу до митрополита Андрея Шептицького. Курт Левін на

початку просив у глави Греко-Католицької Церкви переховати рукописи свого батька (Lewin, 2011, str. 119). Рабини ж прийшли з проханням від імені відділу релігії Юденраду попросити про передачу на зберігання декількох сотень сувоїв Тори, які були у підвалах на вул. Бернштейна, 12 (сучасна вул. Шолом-Алейхема). Як і у випадку Курта Левіна, це було вступним проханням. Спражнім мотивом приходу було прохання про надання притулку. Вони знали, що митрополит мав славу справедливої людини і ведені цією надію, що він не відмовить їм у допомозі, вони звернулися до нього (Ковба, 2003, с. 88). Контакт з Митрополитим палацом був наведений через приятеля рабина Давида Кагане, колишнього викладача Львівської богословської академії (Основник і професорська колегія Львівської богословської академії, 1973, с. 239) о. д-р Гавриїла Костельника. Саме він домовився про зустріч і митрополит їх прийняв (Ковба, 2003, с. 88). На початку розмови, як згадує рабин Давид Кагане, митрополит Андрей Шептицький взяв його руку у свої руки і, дивлячись співчутливо, сказав з прихильністю у голосі: «Я бачу, біда привела тебе до мене, мій сину. Сідай, будь ласка, й розкажи мені про неї» (Гейман, 1984, с. 12).

У процесі бесіди, митрополит запитався, як може їм допомогти. Тоді рабин Давид Кагане попросив його врятувати Тори і дітей, чиїх батьків нацисти вбили і мають знищити в найближчій обласі (Гейман, 1984, с. 12). Митрополит погодився на перше прохання з умовою, що євреї самі принесуть Тори. Стосовно другого, то він виявив готовність прийняти єврейських дітей. Але попросив прийти наступного дня, оскільки мав порадитися щодо технічних питань цього процесу (Ковба, 2003, с. 89). Його найближчі співробітники у цьому проекті – ігумен Унівської Святоуспенської Лаври Студійського Уставу ієромонах Климентій (Шептицький) та ігуменя Святопокровського монастиря Студійського Уставу мати Йосифа (Вітер) також виявили готовність сприяти цьому задуму і його реалізовувати. Єдиним застереженням було те, що з огляду на часті перевірки сиротинців, під час яких нацисти наказували дітям роздягатися, було домовлено, що в першу групу врятованих увійдуть тільки дівчатка. Очевидно, оточенню митрополита потрібний був час на вироблення системи порятунку. Невдовзі відбулась перша рятівна операція (Гейман, 1984, с. 12). Тоді, особистий водій митрополита Андрея Шептицького, Іван Гірний перевіз автомобілем глави

Греко-Католицької Церкви певну кількість дітей до різних місць підготовлених для переховування (Спогади Івана Гірного, 1997).

Рабин Давид Кагане твердив, що цей візит став вихідним пунктом у проведені операції по порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким (Ковба, 2003, с. 187). Ця теза є дискусійною, оскільки до кінця неможливо дослідити контактів митрополита з євреями з львівського гетто через брак джерел. Останні дослідження показали, що митрополит активно переховував дорослих осіб у підвалах Святоюрського комплексу вже під час самої «серпневої» акції, а різні люди, у пошуках спасіння, зверталися до нього ще до візиту рабинів. Підтвердженням цього є свідчення Марка Вайнтраупа (АСУЛ. DVD 372-002, 373-001, 378-002).

Марк Вайнтрауп (1925 р. н.), справжнє ім'я Ізек Маркус Вайнтрауп, змінив його на початку 50-х рр. XX ст., коли закінчив Сорбону в Парижі і виїхав до Австралії. Він був сином Якуба Вайнтраупа та Діни Вайнтрауп з дому Канер. Подружжя мало ще двоє дочок – Адель, яка загинула під час «серпневої» акції, коли Марк Вайнтрауп переховувався у Святоюрському комплексі, та Регіна, яка врятувалася долею випадку у Янівському концентраційному таборі через рішення німецького солдата не брати її до числа осіб призначених на знищення (АСУЛ. DVD 373-001).

Родина Вайнтрауп була дуже заможною. Її глава – Якуб Вайнтрауп був власником будівельного підприємства на вул. Л. Сапеги (сучасна вул. С. Бандери), фабрики ролетів (АСУЛ. DVD 373-001). Вони жили на вул. А. Кордецького, 12 а (сучасна вул. О. Степанівни) у неєврейській околиці Львова, де Якуб Вайнтрауп мав дві кам'яниці. Марк Вайнтрауп вчився у ІХ державній гімназії ім. Я. Кохановського, де на той час було шістсот учнів і лише семеро серед них були євреями. Всі його друзі дитинства та юності були за національністю поляками або українцями. Під час німецької окупації всі вони покинули його і він не отримав від них жодної допомоги, а навпаки – тільки неприязнь (АСУЛ. DVD 372-002). В одному лише випадку довоєнні контакти допомогли йому і врятували життя. Коли Львів був окупований нацистами, Марк Вайнтрауп був змушений працювати на залізниці. Це була тяжка виснажлива робота, яка полягала в прокладанні дороги. Робітники не витримували більше семи-восьми днів. Їхнім завданням було носити на плечі балки вагою п'ятдесят кілограм, а коли хтось від знемоги падав – його відразу вбивали вартові. На п'ятий

день праці до Марка Вайнтраупа підійшов чоловік, який впізнав у ньому однокласника свого сина у ІХ державній гімназії ім. Я. Кохановського. Його прізвище було Грюник, він був начальником підрозділу на львівській залізниці і саме він перевів Марка Вайнтраупа працювати до себе, що дало йому чотири-п'ять місяців відносного спокою і врятувало від смерті. Марк Вайнтрауп свідчить, що це була випадкова людина, яка допомогла і врятувала, бо лише впізнала (АСУЛ. DVD 373-001).

Другий випадок безкорисливої допомоги Маркові Вайнтраупові належить митрополиту Андрею Шептицькому (АСУЛ. DVD 373-001). Вся проблема родини Вайнтрауп полягала у тому, що вони, на початку німецько-радянської війни, мали можливість евакуюватись, але відмовились від цього. Якуб Вайнтрауп знав головного лікаря військового шпиталю у Львові. Перед евакуацією з міста, той приїхав тритонною машиною під будинок родини Вайнтрауп і запропонував приєднатися до нього. Але Якуб Вайнтрауп відповів йому, що ніхто не може бути гіршим за радянську владу. Така відповідь була викликана тим, що восени 1939 р. у Якуба Вайнтраупа цією владою було націоналізовано дві кам'яниці. Тому він її не любив і водночас боявся. Своїй родині він заявив, що закінчив німецьку школу у Відні, знає цю мову і вірить, що німці не можуть робити такі страшні речі, що Вайнтраупи мають залишитись у Львові і вони переживуть війну. Але як зазначає Марк Вайнтрауп – не пережили (АСУЛ. DVD 378-002).

Подібні настрої не були поодинокими у львівських євреїв. Про цю надію, єврейської громади Львова щодо німецької влади, згадує у своїх спогадах і Курт Левін (Левін, 2007, с. 44). Проте, безкомпромісна політика нацистів відразу переконала мешканців міста у марноті їх сподівань. На початку серпня 1942 р., як зазначає Марк Вайнтрауп, у львівському гетто було відомо про наближення наступної великої акції, оскільки можна було спостерігати збільшення кількості військ СС, які оточували територію проживання євреїв.

У цей період Якуб Вайнтрауп прийняв рішення звернутися за допомогою до митрополита Андрея Шептицького (АСУЛ. DVD 372-002). До війни він часто зустрічався з ним і вони добре зналися. Він зателефонував до канцелярії митрополита і попросив владу допомогти його єдиному сину (АСУЛ. DVD 373-001). Митрополит відповів йому, що Марк Вайнтрауп має прийти до церкви Св. Юра. Останній прийшов до архикатедрального собору вечером пе-

ред «серпневою» акцією. Його завели до першого поверху Митрополитичих палат. Там зібралось близько сімнадцяти євреїв. Митрополита Андрея Шептицького привезли на інвалідному візку. Марка Вайнтраупа привели до владки, він представився і той положив обидві руки на його голову та благословив. Потім Марка Вайнтраупа завели до укриття в підвалі (АСУЛ. DVD 372-002). Він бачив митрополита лише один раз тоді і перебував там сімнадцять днів. Властиво саме Марк Вайнтрауп свідчить, що переховування сімнадцяти-вісімнадцяти осіб у підвалах Святоюрського комплексу під час «серпневої» акція 1942 р. не було поодиноким випадком рятування євреїв чи щасливим випадком, а систематичним порятунком переслідуваних нацистами людей (АСУЛ. DVD 373-001).

Підтвердженням цього є подібний захід, який проводили монахи Студійського Уставу, коли в цей самий час переховували у підвалах взуттєвої фабрики «Солід» на вул. Трибунальській, 16 (сучасна вул. Шевська) шістнадцять євреїв (Винницька, 2000; Левін, 2007, с. 478; Гординський, 1983, с. 465; Lewin, 2011, str. 158). Тому, можна зробити висновок, що візит рабинів Давида Кагане та Кальмана Хамайдеса започаткував порятунок єврейських дітей з львівського гетто, в той час як переховування дорослих, через менші труднощі пов'язані з віковою особливістю, вже відбувалося напередодні «серпневої» акції 1942 р.

Висновки. Підбиваючи підсумки, потрібно зазначити, що події «серпневої» акції 1942 р. стали переломним моментом у відносинах митрополита Андрея Шептицького з єврейською громадою Львова під час Другої світової війни. Саме ця акція стала приводом, який призвів до звертання євреїв з львівського гетто по допомогу до глави Греко-Католицької Церкви. Тоді ж, у процесі порятунку, окреслилися дві незалежні ділянки переховування: дітей та дорослих. Переховування дорослих було первинним через вікові особливості, менші потреби переслідуваних людей і усвідомлення ними небезпек, що породжувало в них відповідну поведінку і обережність у загрозованих ситуаціях. Зіграло свою роль і те, що люди, які шукали захисту у Святоюрському комплексі перед «серпневою» акцією 1942 р. були за спогадами свідків виключно дорослими людьми.

Переховування ж дітей вимагало налагодження виробленого алгоритму і мало свою специфіку, породжену віковим сприйняттям світу дітьми. Оточення митрополита Андрея Шептицького, якому було доручено вказану роботу, проявило велику мобільність, оскільки вже під

час «серпневої» акції 1942 р. організувало вивезення першої групи дітей з львівського гетто. Велика заслуга у цьому належала рабину Давиду Кагане та рабину Кальману Хамайдесу, як представникам єврейської громади, які дали перший поштовх у цьому процесі.

З іншої сторони, на підставі опрацьованих джерел, можна стверджувати, що в серпні 1942 р. порятунок євреїв набув характеру не од-

норазової акції допомоги, а системного порятунку людей, які опинилися в умовах спланованого німецькою владою геноциду. Деталі, методи та способи будуть розроблені та втілені у життя найближчим оточенням митрополита Андрія Шептицького у наступні місяці осені 1942 р. і вони продемонструють свою ефективність, надійність і продуманість, оскільки жоден єврей, який був перехований цією групою не буде заарештований і знищений нацистами.

Бібліографічні посилання

- АСУЛ. – Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 15, спр. 14, т. 2.
 АСУЛ. DVD. – Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, спр. 010.
 Винницька, І. (2000). «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм Кузиком. *Україна модерна* (4–5), 319–343.
 Гейман, Л. (листопад-грудень 1984 р.). Забута епопея графа Шептицького. *Жіночий світ* (11–12), 11–13.
 Гешелес, Я. (2011). *Очима дванадцятирічної дівчинки*. Київ: Дух і Літера.
 Гонігсман, Я. (2009). Катастрофа львівського єврейства (1941–1944). *Незалежний культурологічний журнал «І»* (58), 160–190.
 Гординський, В. (1983). Спогади про о. Йоана Петерса, отців студитів і братів Шептицьких. У П. Синиця (укл.), *Світильник істини. Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* (Т. 3, сс. 463–468). Торонто; Чикаго.
 ДАЛО. – Державний архів Львівської області. Ф. 12, оп. 1, спр. 40.

- Ковба, Ж. (упор.). (2003). *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане*. (М. Феллер, ред.). Київ: Дух і Літера.
 Левін, К. (2007). *Мандрівка крізь ілюзії*. Львів: Свічадо.
 Основник і професорська колегія Львівської богословської академії. (1973). У П. Синиця (укл.), *Світильник істини. Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* (Т. I, сс. 163–295). Торонто; Чикаго.
 Спогади Івана Гірного. (12 Вересня 1997 р.). *Високий замок*.
 Фрідман, Ф. (2009). Винищення львівських євреїв. *Незалежний культурологічний журнал «І»* (58), 126–151.
 Хігер, К., & Пейснер, Д. (2016). *Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту*. Київ: Країна Мрій.
 Lewin, K. (2011). *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946*. Warszawa: Fundacja Zeszytów. Literackich.
 Schenk, D. (2012). *Noc morderców: każh polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej*. Kraków: Wysoki Zamek.

References

- Archive of the Univ Holy Dormition Lavra. F. 017, spr. 010.
 Archive of the Univ Holy Dormition Lavra. F. 15, spr. 14, vol. 2.
 Fridman, F. (2009). Vynyshchennya l'vivs'kykh yevreyiv [Destruction of Lviv Jews]. *The Independent Cultural journal «I»* (58), 126–151 (in Ukrainian).
 Heseles, Ya. (2011). *Ochyma dvanadtsyatyrichnoyi divchynky* [The Look at girls twelve years old]. Kyiv: Dukh i Litera.
 Heyman, L. (November-December, 1984). Zabuta epopeya hrafa Sheptyts'koho [Forgotten epic of Count Sheptytsky]. *Zhinochuy svit* (11–12), 11–13 (in Ukrainian).
 Honihsmann, Ya. (2009). Katastrofa l'vivs'koho yevreystva (1941–1944) [The catastrophe of Lviv Jewry, 1941–1944]. *The Independent Cultural journal «I»* (58), 160–190 (in Ukrainian).

- Hordyns'kyu, V. (1983). Spohady pro o. Yoana Petersa, ottstv studytiv i brativ Sheptyts'kykh [Memories of Father Jonathan Peters, fathers of Students and Sheptytsky's brothers]. In P. Synytsya (ukl.), *Svityl'nyk istyny. Dzherela do istoriyi Ukrayins'koyi katolyts'koyi bohoslavs'koyi akademiyi u L'vovi 1928–1929–1944* [The Lantern of Truth. Sources to the history of the Ukrainian Catholic Theological Academy in Lviv in 1928–1929–1944] (Vol. 3, pp. 463–468). Toronto; Chicago (in Ukrainian).
 Kihier, K., & Peysner, D. (2016). *Divchynka u zelenomu svetri: zhyttya u morotsi Holokostu* [A girl in a green sweater: life in the dark Holocaust]. Kyiv: Krayina Mriy (in Ukrainian).
 Kovba, Zh. (comp.). (2003). *Shchodennyk L'vivs'koho hetto. Spohady rabyna Davyda Kakhane* [Diary of the Lviv ghetto. Memories of the Rabbi David Kahane]. (M. Feller, ed.). Kyiv: Dukh i Litera (in Ukrainian).

- Levin, K. (2007). *Mandrivka kriz' ilyuziyi* [The journey through illusion]. L'viv: Svichado (in Ukrainian).
- Lewin, K. (2011). *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946*. Warszawa: Fundacja Zeszytów. Literackich.
- Osnovnyk i profesors'ka kolehiya L'vivs'koyi bohoslovs'koyi akademiyi [Founder and professorial college of the Lviv Theological Academy]. (1973). In P. Synytsya (ed.), *Svityl'nyk istyny. Dzherela do istoriyi Ukrayins'koyi katolyts'koyi bohoslovs'koyi akademiyi u L'vovi 1928–1929–1944* [The Lantern of Truth. Sources to the history of the Ukrainian Catholic Theological Academy in Lviv in 1928–1929–1944] (T. I, pp. 163–295). Toronto; Chicago (in Ukrainian).
- Schenk, D. (2012). *Noc morderców: kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej*. Kraków: Wysoki Zamek.
- Spohady Ivana Hirnoho [Memories of Ivan Girny]. (12 Veresnya 1997 p.). *Vysokyy zamok* (in Ukrainian). State Archive of Lviv Oblast. F. 12, op. 1, spr. 40.
- Vynnyts'ka, I. (2000). «Zhyva istoriya ukrayins'kykh politychnykh emigrantiv v Kanadi»: interv"yu z bratom Lavrentiyem Kuzykom ["Living History of Ukrainian Political Immigrants in Canada»: Interview with Brother Lavrenti Kuzik]. *Ukrayina moderna* (4–5), 319–343 (in Ukrainian).

Надійшла до редакції 5.06.2017